

Музика Анатолій Ананійович,

заступник Керівника Головної служби з питань діяльності правоохоронних органів Секретаріату Президента України, доктор юридичних наук, професор

Багіров Сергій Рамізович,

доцент кафедри кримінального права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету, кандидат юридичних наук

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК* У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

I. Сучасна юридична доктрина містить аксіоматичне філософське положення, відповідно до якого осудна людина повинна нести відповідальність лише за ті негативні зміни в об'єктивному світі, що були викликані її поведінкою. Інакше кажучи, між поведінкою людини і шкодою, що настала, має існувати причинний зв'язок.

Причинний зв'язок втілює в собі один з провідних аспектів наукового юридичного дослідження вчинку певної особи. Таке дослідження спрямоване на розкриття залежності, виявлення якої повинно допомогти юристу впевнитися в тому, що соціально шкідливі зміни реальності породжені саме поведінкою суб'єкта правопорушення, а не виникли в результаті діяльності інших осіб. Таким чином, причинний зв'язок у правознавстві виконує допоміжну, але необхідну роль у встановленні об'єктивних меж відповідальності людини за шкідливі наслідки свого вчинку. Водночас причинний зв'язок належить до надзвичайно дискусійних проблем теорії кримінального

---

* Термінологічний аспект аналізованої проблеми певною мірою акцентований у висновках нашого дослідження.

права, необхідність вирішення якої набуває все більшої актуальності з розвитком суспільних відносин у сучасному світі і появою нових форм соціально небезпечної поведінки. Аналізована проблема була і залишається однією з найскладніших не лише в кримінальному праві й у правознавстві в цілому, але й в інших галузях знань.

Встановлення причинного зв'язку в багатьох злочинах з матеріальним складом, як правило, не викликає труднощів у практичних працівників, оскільки в таких діяннях причинний зв'язок поведінки винного із суспільно небезпечними наслідками, що настали, є очевидним. Йдеться про ті злочини, у яких бере участь одна особа і завдається один конкретний результат, пов'язаний в основному зі шкідливими змінами майнового характеру: злочини проти власності, злочини у сфері господарської діяльності тощо.

Все значно ускладнюється при розгляді злочинів, об'єктивна сторона яких передбачає суспільно небезпечні наслідки у вигляді фізичної шкоди – різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень чи смерті. В історичному аспекті варто зауважити, що необхідність встановлення причинного зв'язку передусім виникла саме стосовно злочинів проти життя і здоров'я людини.

Ускладнення проблеми зумовлене тим, що в об'єктивний перебіг процесу заподіяння злочинних наслідків нерідко втручаються дії інших осіб, інші обставини, наприклад, стан здоров'я потерпілого. Крім того, самі злочинні наслідки можуть бути істотно віддалені від діяння цілою низкою проміжних подій або діянь. Саме в таких випадках і виникає проблема встановлення того, хто і якою дією (бездіяльністю) завдав тяжкий наслідок.

Складність феномену причинного зв'язку у кримінальному праві не могла не привернути уваги дослідників. Через відсутність його однакового розуміння юристами у правовій доктрині існує багато теорій причинності¹.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на підставі вивчення наукових праць (передусім дисертацій), оприлюднених в Україні та Росії протягом останнього десятиріччя (1998 – 2007 рр.), узагальнити основні теоретичні положення, обґрунтувати висновок про сучасний стан наукових розробок та окреслити перспективні напрями досліджень з проблеми причинного зв'язку у кримінальному праві.

II. Оцінити сучасний стан наукової розробки будь-якого явища видається і неможливим, і методологічно невірним без ретроспективного аналізу досягнень попередників. Тому ми спочатку позначимо основні наукові погляди, що існували в минулому з проблеми причинного зв'язку в кримінальному праві, а потім перейдемо до розгляду сучасних досліджень у цьому напрямі.

Проблема причинності в її кримінально-правовій інтерпретації на належному науковому рівні була порушена німецькими криміналістами кінця XVIII – початку XIX століть². У подальшому, протягом XIX ст., німецькі вчені досить активно досліджували причинність у кримінальному праві³.

У науці кримінального права Росії ця проблема вперше була порушена професором М.С. Таганцевим у праці «Про злочини проти життя за російським кримінальним правом» (Т. 1. – С.П., 1870). За рекомендацією вченого інший російський криміналіст, його учень М.Д. Сергієвський глибоко, на монографічному рівні, дослідив причинний зв'язок у 1880 р.⁴

До царини вчення про причинний зв'язок у кримінальному праві в перші роки Радянської влади нічого принципово нового привнесено не було. Спеціальних досліджень не здійснювалося, погляди з приводу аналізованої проблеми викладалися переважно в підручниках. У цей час залишаються доволі сильними наукові позиції вчених дореволюційного періоду.

В українській науці кримінального права упродовж 20-х рр. XX сторіччя також не було спеціальних монографічних досліджень причинного зв'язку. Окремі питання розглядалися в основному в підручниках з кримінального права. Однією з таких праць був підручник одеського професора Е.Я. Немировського із Загальної та Особливої частин радянського кримінального права (1926 р.).

З міркувань Е.Я. Немировського можна зробити висновок про його прихильне ставлення до теорії *conditio sine qua non* (умова, без якої немає) – теорії необхідної умови. Вчений вважав: «Такий погляд на причинний зв'язок не лише відповідає розумінню його в логіці (Джон Стюарт Міль), але й у практичному розумінні становить безсумнівну перевагу: всі інші теорії марно намагаються виділити з маси умов результату таку..., котру можна було б визнати причиною останнього, і змушені або вдаватися штучних прийомів, щоб усунути

неприйнятні висновки, або сходити з ґрунту об'єктивної причинності убік суб'єктивного уявлення про неї особи, яка вчинила діяння, або перевантажувати вчення казуїстикою, тоді як питання про причинний зв'язок вирішується дуже просто, і, якщо є труднощі, то в іншому – стосовно відповіді на запитання: при якому відхиленні причинності реальної від наміченої злочинцем результат усе-таки ставиться йому у вину?»⁵.

Е.Я. Немировський критикує теорію адекватної причинності, використовуючи при цьому відомий у вченні про причинний зв'язок у кримінальному праві аргумент: якщо винна особа розпочинає дію або бездіяльність у розрахунку на нетиповий, інадекватний результат, і досягає його, то така особа може залишитися безкарною через відсутність причинного зв'язку між її поведінкою і нетиповим результатом.

Сприймаючи теорію *conditio sine qua non*, Е.Я. Немировський підкреслює, що вона «не перешкоджає визнанню причинного зв'язку результату з двома чи кількома діяннями, оскільки кожне з них є такою (необхідною) умовою; результат може бути поставлений у вину кожній з осіб, які вчинили таке діяння, якщо можна констатувати і суб'єктивні умови ставлення у вину, тобто наявність умислу або необережності...»⁶.

У наукових поглядах Е.Я. Немировського можна спостерігати такий самий підхід до з'ясування значення причинного зв'язку в кримінальному праві, що й у працях інших представників теорії *conditio sine qua non*: визнавати причиною будь-яку необхідну умову результату, а потім констатувати суб'єктивні умови інкримінування.

На початку 30-х рр. минулого століття теоретичні розробки проблеми причинного зв'язку майже не здійснювалися. Наприкінці десятиліття, у 1938 р., виходить перше видання підручника «Кримінальне право. Загальна частина», підготовленого авторським колективом Всесоюзного інституту юридичних наук⁷. Автор розділу про об'єктивну сторону злочину А.А. Піонтковський змінив свої первісні погляди на проблему причинного зв'язку в кримінальному праві і вказав на недостатність теорії *conditio sine qua non* для обґрунтування кримінальної відповідальності. Вчений спробував вирішити цю проблему, використовуючи категорії матеріалістичної діалектики – необхідність і випадковість. Так було закладене підґрунтя теорії

необхідного спричинення, яка стала на довгі роки панівною у вітчизняній науці кримінального, а також і цивільного права. Теорія необхідного спричинення була розвинута А.А. Піонтковським у наступних виданнях підручника, а також в інших працях. Її положення визнавала переважна більшість радянських вчених, зокрема Я.М. Брайнін⁸, М.Д. Дурманов⁹, М.Д. Шаргородський¹⁰. І сьогодні багато вчених-криміналістів фактично дотримуються цієї теорії як у монографічних працях¹¹, так і в підручниках¹².

Важливим кроком у розвитку аналізованого вчення став захист докторської дисертації Т.В. Церетелі «Причинний зв'язок у кримінальному праві» (1949 р.), у якій автор відстоювала погляди багато в чому протилежні тим, яких дотримувався А.А. Піонтковський; дисертант вказала критичне ставлення щодо теорії необхідного спричинення.

Потім В.М. Кудрявцев захистив кандидатську дисертацію за темою «Основні питання щодо причинного зв'язку в радянському кримінальному праві» (1952 р.), у якій так само була дана критична оцінка теорії необхідного спричинення. Головні положення дисертації В.М. Кудрявцева пізніше увійшли до одного з розділів його відомої монографії «Об'єктивна сторона злочину»¹³.

У 1968 р. український вчений З.М. Соколовський у Харкові захистив докторську дисертацію «Проблема використання у кримінальному судочинстві спеціальних знань при встановленні причинного зв'язку явищ». Вона присвячена не матеріально-правовим, а процесуальним і експертним питанням щодо встановлення причинного зв'язку¹⁴.

Докторська дисертація Г.В. Тімейка «Проблеми загального вчення про об'єктивну сторону злочину» (захищена в 1986 р.) – остання праця радянського періоду, в якій розглядалася проблема причинності. У цьому дослідженні автор висунув низку нових положень щодо розуміння й оцінки причинного зв'язку в кримінальному праві. Так, Г.В. Тімейко цілком правильно зазначив, що у кримінальному праві визнання причинного зв'язку як єдиного об'єктивного зв'язку є помилковим. По-перше, – стверджує вчений, – така позиція не є теоретично обґрунтованою, оскільки зводить до причинності все різноманіття соціально значущих зв'язків, і, по-друге, – практично неприйнятною, тому що законодавець уже давно надав юридичного значення не лише причинному зв'язку, а

й деяким іншим видам об'єктивного зв'язку суспільно небезпечно-го діяння зі шкідливими наслідками, що настали. На думку автора, крім причинного зв'язку кримінально-правове значення мають такі види об'єктивного зв'язку: зв'язок, виражений у незапобіганні суспільно шкідливим наслідком особою, яка повинна була і могла це зробити; зв'язок, виражений у незабезпеченні настання суспільно корисних наслідків особою, яка повинна була і могла це зробити; зв'язок у формі причетності до злочину¹⁵.

Ми поділяємо критичне ставлення дослідника стосовно критеріїв причинного зв'язку, що пропонувалися в науці (необхідність і випадковість, можливість і реальність, ступінь спричинення тощо). «Головна причина непорозумінь при вирішенні проблеми причинного зв'язку в кримінальному праві полягала в тому, – пише Г.В. Тімейко, – що майже всі дослідники замість того, щоб чітко розмежувати причинний зв'язок з іншими видами об'єктивного зв'язку, котрі мають юридичне значення, намагаються всі ці випадки підвести під «спричинення» і на цій підставі створити особливі «критерії» причинного зв'язку в кримінальному праві»¹⁶.

Водночас треба визнати, що Г.В. Тімейко, після оригінальних і досить обґрунтованих міркувань, дійшов догматичного і вже висловленого в науці кримінального права висновку: з філософської точки зору причинний зв'язок завжди існує там, де діяння людини було активним фактором, що розбудив чи спрямував шкідливий розвиток природних або суспільних процесів, а наслідок виявився закономірним результатом вчиненого діяння; з позиції кримінального права – причинний зв'язок характеризує зв'язок суспільно небезпечно-го діяння людини зі смертю, тілесними ушкодженнями, знищенням майна й іншими наслідками, що є реальними змінами зовнішнього світу.

Таким чином, як показник причинного зв'язку діяння з наслідком використовується критерій «закономірності результату», що зближує позицію Г.В. Тімейка з поглядами А.А. Піонтковського й інших прихильників теорії необхідного спричинення.

На відміну від дореволюційного періоду розвитку науки кримінального права, у доктрині радянського періоду, особливо в другій половині ХХ ст., спостерігається поступовий перехід від досліджень загального кримінально-правового вчення про причинний зв'язок до

спроб створення спеціальних теорій про властивості причинності тієї чи іншої групи злочинів. Тобто у цілому можна зауважити, що в науці кримінального права радянського періоду проблема причинного зв'язку досліджувалася на двох рівнях: загальному й особливому. На рівні загального вчення дослідження авторів зводилися в основному до спроб створення теоретичного підґрунтя для вирішення проблеми причинного зв'язку в кримінальному праві, яке можна було б застосовувати до всіх злочинів, для відповідальності за які констатація такого зв'язку є необхідною. На рівні особливого – вивчалися проблеми встановлення причинного зв'язку в окремих групах (категоріях) злочинів – службових, транспортних, проти життя і здоров'я тощо.

Загальний рівень дослідження в основному представлений працями М.І. Ковальова¹⁷, В.М. Кудрявцева¹⁸, А.А. Піонтковського¹⁹, А.А. Тер-Акопова²⁰, Г.В. Тімейка²¹, А.Н. Трайніна²², Т.В. Церетелі²³, М.Д. Шаргородського²⁴. Огляд розвитку вчення про причинний зв'язок радянського періоду, запропонований О.Ф. Шишовим²⁵, відображає ідеологічне наповнення аналізованої проблеми.

Особливості причинного зв'язку у певних категоріях злочинів викладені у працях Ф.Ю. Бердичевського²⁶, В.І. Борисова²⁷, М.С. Грінберга²⁸, П.С. Дагеля²⁹, В.Г. Макашвілі³⁰, Н.С. Романова³¹, М.Г. Угрехелідзе³².

Питання щодо причинного зв'язку вивчалися й у відповідних підрозділах фундаментальних курсів Загальної частини кримінального права – як у радянській (В.С. Прохоров³³, А.А. Піонтковський³⁴), так і сучасній (Н.Ф. Кузнецова³⁵, В.М. Кудрявцев³⁶, В.А. Номоконов³⁷) періоди.

III. В юридичній літературі справедливо наголошувалося, що в 90-х роках ХХ століття питання про причинний зв'язок вивчалися не так активно, як у попередні роки³⁸. Вивчення (чи загальний огляд) проблеми причинного зв'язку здійснювалося переважно в наукових статтях і підручниках з кримінального права.

Ситуація істотно змінилася на рубежі ХХ–ХХІ століть. Утішно сприймати той факт, що інтерес учених до цієї проблеми останнім часом помітно активізувався в кримінально-правовій науці. Так, в Україні захищена докторська³⁹ і дві кандидатські⁴⁰ дисертації; аналогічна ситуація спостерігається в Росії: захищені три дисертації – докторська⁴¹ і дві кандидатські⁴². Крім монографії В.Б. Малініна⁴³, в Росії видані ще дві праці⁴⁴ із зазначеної проблематики.

Докторська дисертація В.Б. Малініна «Причинний зв'язок у кримінальному праві: питання теорії і практики» (Санкт-Петербург, 1999 р.), а також його монографія «Причинний зв'язок у кримінальному праві» (2000 р.) є значним внеском у подальший розвиток вчення про причинність у кримінальному праві, що багато років розроблялось вітчизняними і зарубіжними криміналістами. Автор досить глибоко пізнав більшість відомих теорій причинності, наводить класифікацію і пропонує власну їх систематизацію. Вчений також аналізує тенденції судової практики з відповідних кримінальних справ, оперує багатьма практичними прикладами.

Окрім розгляду загальних питань причинності в кримінальному праві, В.Б. Малінін у третьому розділі монографії дослідив особливості причинного зв'язку в злочинах проти життя і здоров'я, в автотранспортних злочинах і злочинах проти безпеки виробництва. Таке докладне вивчення й узагальнення судової практики могло б привести автора до важливого висновку стосовно того, що характеристика причинного зв'язку не збігається в різних групах злочинів чи в окремих злочинах. Ми схильні погодитися з думкою В.М. Кудрявцева про те, що ця обставина і пояснює безуспішність спроб віднайти єдине вирішення питання про характер причинного зв'язку в кримінальному праві⁴⁵. Серед інших дослідників, які також дійшли висновку про те, що перебіг причинного зв'язку має свої особливості залежно від групи злочинів або типу ситуацій, необхідно назвати вітчизняного правознавця Є.В. Фесенка. У праці «Кримінальне право Української РСР на сучасному етапі» (1985 р.) він підтримав теорію необхідного спричинення, однак при цьому зазначив: «Подальші наукові пошуки щодо проблеми причинного зв'язку повинні полягати не у модернізації теорії «необхідного спричинення», а в її конкретизації і створенні моделей причинного зв'язку стосовно конкретних ситуацій»⁴⁶.

Проте В.Б. Малінін такого висновку не робить, що зумовлено певними вадами методологічного характеру. Наукова позиція В.Б. Малініна стосовно проблеми причинного зв'язку у кримінальному праві полягає в тому, що він пропонує ставити в вину будь-які наслідки вчиненого особою діяння, якщо тільки воно було необхідною умовою цих наслідків. Автор є прихильником давно перебореної теорії *conditio sine qua non*. Ще в XIX сторіччі М.С. Таганцев, М.Д. Сергієв-

ський, інші вітчизняні та зарубіжні правознавці доречно звернули увагу на те, що теорія необхідної умови надмірно розширює межі відповідальності. Наприклад, М.Д. Сергієвський у своїй монографії 1880 р. писав: «Причиною смерті особи, яка, наприклад, вмерла від застуди, буде і кравець, який зшив їй холодне плаття, і слуга, який помилково запевняв її, що погода тепла, і візник, який занадто тихо віз її вулицями міста в морозний день, і, нарешті, сама ця особа, оскільки одягнула холодне плаття у сильний мороз»⁴⁷.

Наш сучасник Е.П. Побігайло, офіційний опонент В.Б. Малініна, у відгуку на його дисертацію зазначив таке: «Не відкидаючи основні постулати цієї теорії, згідно з якою вчинене діяння має бути однією з необхідних умов злочинного результату, що настав (це правильно і є логічно незаперечним!), ми однак не можемо погодитися з позицією дисертанта стосовно того, що «дія буде визнаватися причиною настання результату, якою б малозначною вона не була» (с. 371 й ін.). Так можна дійти і до спростовуваної автором тези про рівноцінність або еквівалентність умов настання даного результату»⁴⁸.

До такої позиції В.Б. Малініна критично ставиться і Н.Ф. Кузнєцова: «Навіть з урахуванням застереження про те, що широту зумовлювання обмежує вина суб'єкта, з таким розумінням причинного зв'язку у кримінальному праві погодитися не можна, тим більше, що і сам автор критикує змішування об'єктивного причинного зв'язку з виною»⁴⁹.

Не погоджується з аналізованим підходом В.Б. Малініна й інший знаний фахівець у галузі кримінального права – В.Д. Філімонов: «Твердження В.Б. Малініна містять більш ніж дивну аргументацію. Перед кримінальним правом завжди поставало завдання встановити справедливу й обґрунтовану відповідальність за вчинений злочин. Перед ним ніколи не ставилося завдання забезпечити притягнення до кримінальної відповідальності осіб, «у якому б віддаленому зв'язку з наслідком не знаходилося б їхнє діяння». Твердження В.Б. Малініна дуже нагадує погляди О.Я. Вишинського, що, як усім добре відомо, призвели до грубих порушень законності в нашій країні. Проблему причинного зв'язку треба вирішувати не шляхом відродження неспроможних теорій, а з урахуванням останніх досягнень філософської думки»⁵⁰.

За висновком українського цивіліста Г.К. Матвєєва, основна вада теорії необхідної умови полягає в тому, що вона призводить до безмежної причинності. Ця теорія фактично означає, що сама ідея при-

чинності ніби розпливається у множинності умов і перестає слугувати об'єктивною підставою відповідальності, оскільки всі природні явища в кінцевому рахунку пов'язані одне з одним, хоча при цьому «інтенсивність» причинного взаємозв'язку є різною. Фігурально висловлюючись, – пише автор, – в одному випадку її можна уявити у вигляді товстого канату, в іншому – у вигляді найтоншої нейлонової нитки. Який саме «поперечний переріз» такого зв'язку можна вважати юридично значущим, аби визнати одне явище наслідком іншого⁵¹? Це запитання прихильники аналізованої теорії залишають без відповіді.

Ми погоджуємося з В.М. Кудрявцевим, який зазначив, що вихідна неточність позиції В.Б. Малініна полягає не лише в прагненні довести очевидне положення: причинний зв'язок має нескінченну довжину, і кожна умова, необхідна для настання наслідку, є її елементом, – а й у бажанні вважати це твердження вичерпним. Однак завдання будь-якого дослідника причинності в кримінальному праві саме й полягає у пошуку критеріїв (критерію) об'єктивних меж кримінальної відповідальності, «обмежника» довжини причинного зв'язку⁵².

Однак незважаючи на безліч критичних зауважень, висловлених ученими з приводу наукової позиції В.Б. Малініна, він не змінює і не уточнює свої погляди. У монографії «Об'єктивна сторона злочину»⁵³, в «Енциклопедії кримінального права»⁵⁴, інших публікаціях⁵⁵ питання про причинний зв'язок пропонується вирішувати так само, як і в попередніх працях. Додаткової наукової аргументації на користь свого підходу щодо причинного зв'язку автор не наводить.

Треба мати на увазі, що у поглядів В.Б. Малініна є прихильники. Так, О.І. Плотніков вважає неспроможним твердження про безмежність кола умов і об'єктивних меж відповідальності щодо критерію необхідної умови. Водночас, на його думку, юрист повинен визначити фактор, що спричиняє, виходячи з ознак діяння, встановлених у законі. Своєрідність поєднання і взаємодії юридично значущих явищ можливе у тій мірі, в якій визнає це сам законодавець»⁵⁶. Отже, О.І. Плотніков, з одного боку, вважає правильною точку зору, висловлену В.М. Кудрявцевим, а з іншого – погоджується з положеннями теорії необхідної умови (в інтерпретації В.Б. Малініна), тобто намагається «примирити» наведені наукові підходи.

У виданій науковій статті «Розвиток теорії причинності *conditio sine qua non* у кримінальному праві» (2006 р.) – через два роки піс-

ля опублікування монографії 2004 р., В.Б. Малінін залишається на своїй позиції, не вважаючи за потрібне, з урахуванням висловлених колегами зауважень, додатково її аргументувати. Зокрема, автор зазначає, що «теорія *conditio sine qua* поп виходить із припущення повної рівнозначності (але не рівноцінності!) усіх попередніх близьких чи віддалених умов його (результату. – А.М., С.Б.) настання. Кожна з них, якщо вона задовольняє такій вимозі, може розглядатися як причина того, що сталося»⁵⁷.

Наведені міркування В.Б. Малініна не лише не роз'яснюють його бачення, а навпаки, залишають після себе багато запитань. Наприклад, чим відрізняється «рівнозначність» умови від її «рівноцінності»? Як визначати рівнозначність попередньої умови, щоб вона задовольняла зазначеній вимозі? Хто і на підставі яких критеріїв буде визначати «рівнозначність» необхідних умов? За наявності декількох необхідних умов завдання щодо встановлення причинного зв'язку стане взагалі нерозв'язним. Імовірно, розуміючи це, В.Б. Малінін робить застереження такого характеру: «Не можна забувати, що для притягнення до відповідальності потрібна не одна ознака складу злочину (причинний зв'язок), а всі його ознаки, у тому числі і вина»⁵⁸. Цим положенням автор зводить нанівець усі свої попередні міркування, по-перше, про об'єктивний характер причинного зв'язку, оскільки вирішення питання щодо відповідальності пов'язується з наявністю чи відсутністю вини, і, по-друге, – про необхідність каузального дослідження поведінки суб'єкта злочину. Навіщо утруднювати себе завданням складного дослідження причинного зв'язку, якщо його (зв'язок) можна просто автоматично постулювати, якщо будь-яку, навіть незначну, необхідну умову злочинного результату можна визнавати завжди юридично значущою, а потім вирішувати питання про притягнення до кримінальної відповідальності лише на підставі вини особи. Саме такого висновку можна дійти після ознайомлення з науковими поглядами В.Б. Малініна.

Отже, продовжуючи залишатися прихильником теорії необхідної умови, В.Б. Малінін надмірно розширює об'єктивні межі відповідальності особи за наслідки своїх дій і жодними критеріями (за винятком вини) не обмежує причинний зв'язок у кримінальному праві, що і є доволі спірним моментом в його позиції.

Деякі юристи вважають правильним врахування суб'єктивних факторів у процесі встановлення причинного зв'язку. Проте у сучасній науці кримінального права встановлено, що питання про винне ставлення особи виникає тоді, коли вже встановлено причинний зв'язок та інші об'єктивні ознаки вчиненого. Якщо юридичне значення причинного зв'язку ставиться у залежність від усвідомлення його особою, то це означає пропозицію постулювати причинність лише на підставі винності. Тому видається сумнівним таке твердження: «Причинний зв'язок має юридичне (кримінально-правове) значення, якщо процесуально встановлений факт його усвідомлення особою, що вчинила умисний злочин»⁵⁹.

IV. Необхідно зупинитися на ще одному істотному моменті, що поки не став об'єктом належного осмислення в доктрині кримінального права: чи можна логічне правило необхідної умови (*conditio sine qua non*) називати власне *теорією*? Справа в тому, що наукова теорія з погляду філософії і методології науки повинна відповідати кільком вимогам. Наукова теорія виконує низку функцій і має певні особливості. До основних функцій теорії відносять синтетичну, пояснювальну, методологічну, прогностичну, практичну. Серед них неабияке значення, на нашу думку, має остання, оскільки кінцеве призначення будь-якої теорії – бути втіленою в практику. На думку К. Поппера, з безлічі конкуруючих теорій ми обираємо ту, котра щонайкраще витримує конкуренцію з іншими теоріями й у процесі природного відбору виявляється найбільш придатною до виживання⁶⁰. Теорія необхідної умови в інтерпретації, яку підтримав В.Б. Малінін, зазнає ґрунтовної критики ще з XIX сторіччя.

Правознавці вже давно зрозуміли, що існує загально-філософське поняття причини, яке ґрунтується на тезі *conditio sine qua non*, і воно саме по собі, без належної адаптації, не є прийнятним для кримінального права, оскільки дозволяє будь-яку необхідну умову визнати причиною. Тому кожна теорія причинного зв'язку в кримінальному праві, ґрунтуючись на філософському понятті причини, повинна запропонувати свій критерій обмеження причинного ланцюга, уточнити, за яких обставин та чи інша необхідна умова має бути визнана причиною в юридичному розумінні. Необхідність такого підходу пояснюється тим, що будь-яка теорія – це не окремо взяті достовірні наукові положення, а їхня сукупність, цілісна органічна система, що розвивається⁶¹.

О.М. Костенко, наводячи додаткові аргументи на користь теорії «винної причинності» (за його термінологією, – концепція), зазначає, що кримінально-правове значення має не причинно-наслідковий зв'язок між рухом тіла злочинця і його наслідком, а зв'язок між діянням, що виступає проявом криміногенної волі і свідомості особи, та злочинними наслідками, завданими цим діянням. Таким чином, причиною, що породжує злочинні наслідки, відповідно до концепції «винної причинності» повинно визнаватися винне діяння як об'єктивно-суб'єктивний фактор⁶². Звідси випливає, що поняття причинності в кримінальному праві О.М. Костенко поєднує з питанням про винність; виникає поняття «винного спричинення», що поглинає і причинність, і винність. Отже, можна дійти висновку про те, що викладені О.М. Костенком положення по суті дуже близькі до наукових поглядів прихильників теорії «винної причинності», зокрема М.Д. Сергієвського. Втім, на протипагу поглядам В.Б. Малініна, прихильники теорії «винної причинності» пропонують певні критерії (хоча і досить спірні), покликані відмежувати юридично значуще заподіяння від заподіяння, що не має такого значення.

Виходячи з викладеного, ми вважаємо, що в окремих випадках науковці необґрунтовано ототожнюють правило необхідної умови (*conditio sine qua non*) з теорією причинного зв'язку в кримінальному праві, оскільки «умова, без якої немає наслідку» (*conditio sine qua non*) – це загальне початкове правило процедури визначення причини, що покладене в основу будь-якої теорії. Цим правилом керуються прихильники і теорії еквівалентності, і теорії необхідного спричинення, і багатьох інших теорій. Звернувшись до положень будь-якої теорії причинного зв'язку в кримінальному праві, ми завжди спостерігаємо початок процедури встановлення причини з визначення того, чи є досліджувана поведінка конкретної особи необхідною умовою настання суспільно небезпечного результату, а потім визначається обмеження довжини причинного ланцюжка у вигляді певного критерію. Такими «обмежниками» в різних наукових підходах можуть виступати: адекватність наслідків відповідним причинам, необхідний характер спричинення, реальна можливість заподіяння шкоди, здійснення дії при можливості передбачення наслідків тощо. Отже, *conditio sine qua non* – це логічна аксіома, і надання їй «статусу» окремої теорії, як це робить В.Б. Малінін та інші автори, видається сумнівним. Нам

удалося з'ясувати, що з усіх криміналістів, які вивчали проблему причинного зв'язку в кримінальному праві, лише А.Н. Трайнін у 1951 р. висловив думку, подібну до нашої: «Ані монополії, ані привілею ця теза (*conditio sine qua non*. – А.М., С.Б.) не має і мати не може, тому що поза цією ознакою взагалі немає поняття причини»⁶³.

Прикладом ототожнення термінологічних зворотів «теорія *conditio sine qua non*» і «правило (теза) *conditio sine qua non*» є, зокрема, таке судження Т.Г. Понятовської: «При всій обґрунтованості критики теорії необхідної умови не можна не визнати того, що по суті навіть її противники у своїх міркуваннях вимушені відштовхуватися від неї...»⁶⁴. На нашу ж думку, прихильники відповідних теорій причинного зв'язку відштовхуються не від теорії *conditio sine qua non*, а від правила *conditio sine qua non*.

У 2003 р. вийшла друком фундаментальна монографія Н.М. Ярмиш «Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз)»⁶⁵. Це перша праця з подібної проблематики в історії кримінально-правової науки України. Монографія одержала позитивні відгуки рецензентів та інших фахівців⁶⁶ і в 2003 р. була захищена як докторська дисертація⁶⁷.

Н.М. Ярмиш послідовно проводить і відстоює тезу про об'єктивний характер причинного зв'язку, що не залежить від свідомості людини, яка його ініціювала. Положення про те, що «суб'єктивне ставлення в вину немислиме без об'єктивного, і навпаки» є, на нашу думку, абсолютно правильним. Однак автор не робить наступного, цілком логічного висновку щодо запитання: чому одним із галузевих принципів кримінального права є принцип *суб'єктивного ставлення в вину*? Адже для кримінально-правового ставлення в вину обов'язковим є не лише встановлення суб'єктивного ставлення до вчиненого, а й точне встановлення об'єктивних ознак правопорушення. Так, Е.Я. Немировський у вже згадуваному підручнику із Загальної та Особливої частин кримінального права зазначав, що у матеріальних деліктах «між дією і результатом повинні існувати відносини причини і наслідку, причинний зв'язок. Лише за його наявності результат може бути віднесений до дії певної особи, можливо так зване об'єктивне інкримінування (*imputatio facti*), і лише після цього виникає питання про ставлення результату в умисел або необережність, питання про суб'єктивне інкримінування (*imputatio juris*)»⁶⁸.

Виходячи з наведеного розуміння ставлення в вину, необхідно зазначити таке. Якщо не буде встановлено факт діяння, чи не настануть передбачені законом шкідливі наслідки, або, якщо і настануть, але не будуть результатом поведінки обвинувачуваного, або ж предмет злочину не матиме властивостей, що є обов'язковими через вказівки закону і роблять такий предмет злочину конститутивною ознакою певного складу злочину, – у всіх перелічених ситуаціях склад закінченого злочину буде відсутнім незалежно від суб'єктивного ставлення особи до вчиненого. Тому і виникає законмірне запитання: хіба можливо притягти до кримінальної відповідальності певну особу лише на підставі суб'єктивного ставлення в вину без врахування об'єктивних факторів? Тільки поєднання об'єктивного і суб'єктивного ставлення в вину утворює в сукупності єдине кримінально-правове ставлення в вину.

Таким чином, принцип суб'єктивного ставлення в вину має односторонній характер. Яке найменування повинен мати відповідний принцип – відповідати наразі важко, оскільки спеціальне дослідження цієї проблеми нами не здійснювалося. В порядку обговорення можна запропонувати найменування *принцип поєднання об'єктивного і суб'єктивного ставлення в вину*. Видається, що саме такий погляд щодо поєднання об'єктивного і суб'єктивного інкримінування намагався додатково обґрунтувати О.М. Костенко, пропонуючи власну інтерпретацію теорії «винної причинності». Однак автору варто було при цьому провести чітке розмежування між причинним зв'язком як ознакою об'єктивних елементів, що підлягають інкримінуванню, і зв'язком винним, який стосується суб'єктивних елементів інкримінування. Поняття «винної причинності» може існувати на рівні принципу відповідальності, що поєднує *imputatio facti* та *imputatio juris*, а не на рівні окремої ознаки лише об'єктивної сторони злочину.

Н.М. Ярмиш правильно вказала на термінологічну неточність, а також і передчасність іменувати певну подію наслідком до того, як буде встановлено причинний зв'язок між нею і діянням⁶⁹. Водночас спірною видається її думка про те, начебто об'єктивна сторона злочину з матеріальним складом описується за допомогою двох обов'язкових ознак – діяння і наслідку, а причинний зв'язок виступає як ознака наслідку: «Причинний зв'язок не має самостійного місця в системі ознак об'єктивної сторони, – пише Н.М. Ярмиш. – Вираз

«діяння, наслідок і причинний зв'язок між ними» містить логічну суперечність, оскільки наслідок – це і є те, що вчинено, спричинено дією. Для опису об'єктивної сторони матеріальних складів, тобто складів, що містять вказівку на наслідок, немає необхідності крім діяння і наслідку окремо називати ще й причинний зв'язок»⁷⁰.

В теорії кримінального права більшість науковців визнає позицію, відповідно до якої використані особою для досягнення злочинного результату механізми і сили природи не є частиною дії, а характеризують особливості розвитку причинного зв'язку. Якщо вважати ознаками об'єктивної сторони матеріальних складів злочинів лише діяння і наслідок, то цей недогляд стає очевидним: використані особою механізми і сили природи до діяння не належать, до наслідків – так само (оскільки наслідки – це самі негативні зміни реальності, а не механізми і сили природи). Тільки іншими ознаками об'єктивної сторони злочину – знаряддями і засобами вчинення злочину, розвитком причинного зв'язку можна охопити дію цих механізмів і сил природи і надати їм належне місце в структурі ознак об'єктивної сторони складу злочину.

Дослідник не обходить увагою і вкрай складну проблему, що має принципове значення для кримінального права – співвідношення причин і умов певного явища. «Цілком очевидно, що навколо цього питання концентруються основні розбіжності в розумінні і трактуванні причинного зв'язку», – зазначає Н.М. Ярмиш⁷¹. Тут автор монографії доходить цілком обґрунтованих висновків стосовно того, що як причина події може виступати не будь-яка умова, а лише та, що породжує. І взагалі, такий, що породжує, характер спричинення – це і є те, що складає саму специфіку причинного зв'язку, відрізняє його від усіх інших видів зв'язку.

На думку автора, зорієнтуватися в породженні можна, якщо застосувати метод лінгвістичної інтуїції у пізнанні причинного зв'язку: «Саме життєві, загальноновживані уявлення про причину і наслідок можуть слугувати орієнтирами у визнанні певної поведінки причиною яких-небудь подій», – пише Н.М. Ярмиш⁷². Очевидно, усвідомлюючи необхідність додаткової аргументації нетрадиційного для кримінального права методу лінгвістичної інтуїції, вона пізніше присвятила цьому питанню окрему наукову статтю⁷³.

Пропозиція щодо використання методу лінгвістичної інтуїції для пересвідчення в характері діяння, що породжує, викликало критичні

зауваження у фахівців. Зокрема, В.Б. Малінін і О.Ф. Парфьонов дають таку оцінку наведеної позиції Н.М. Ярмиш: «Хіба можна визнати серйозним аргумент, згідно з яким вважається правильною теорія, що виходить з повсякденних, життєвих уявлень. Це навіть гірше, ніж віддавати вирішення питання про причинний зв'язок на відкуп судді»⁷⁴. Варто зауважити, що співавтори цим і обмежилися, надавши перевагу сильним емоційним висловлюванням, а не науковим аргументам, які б явно не завадили праці монографічного характеру.

На нашу думку, застосування пропонованого методу лінгвістичної інтуїції видається спробою симпліфікації (спрощення) проблеми встановлення причинного зв'язку в кримінальному праві, відступу від наукового підходу до дослідження каузальних потенцій діяння убік повсякденного знання, здорового глузду, і тому викликає сумніви. Повсякденно-практичне знання, у тому числі і «засновані на здоровій логіці побутові уявлення про причинний зв'язок»⁷⁵, «поставляє» нам лише елементарні відомості про природу і навколишню реальність. Таке знання визначають за допомогою вказівки на загальні уявлення здорового глузду чи неспеціалізований повсякденний досвід, що забезпечує попереднє орієнтовне сприйняття і розуміння світу, і у філософії науки завжди протиставляють науковому знанню⁷⁶. Якщо запропонувати для розв'язання, на підставі здорового глузду та інтуїції, кільком слідчим (суддям) одну із практичних задач, коли сукупний шкідливий результат завдається спільними діями групи осіб, то ми отримаємо діаметрально протилежні відповіді стосовно того, чиїми ж діями породжений шкідливий результат. Є очевидним, що метод лінгвістичної інтуїції значною мірою залежить від розсуду суб'єкта правозастосування і не може бути підданий суворій верифікації; перевірка істинності унеможливується, оскільки такий метод не пропонує об'єктивного критерію, що обмежує довжину причинного зв'язку.

Водночас заслуговує на підтримку критична думка Н.М. Ярмиш стосовно того, що між поведінкою кожного з другорядних співучасників і діями виконавця існує причинний зв'язок. Вчена обґрунтовано доводить, що між поведінкою інших співучасників і діями виконавця існує не така, що породжує, а зумовлююча детермінація⁷⁷.

VI. Насправді, причинний зв'язок – не єдиний різновид детермінаційної залежності, що використовується в кримінальному праві.

Для встановлення об'єктивних меж кримінальної відповідальності законодавець формулює деякі склади злочинів у такий спосіб, що детермінаційні відносини між поведінкою суб'єкта злочину і наслідками за ознаками відрізняються від причинного зв'язку і наближаються до зумовлюючого зв'язку. На цю обставину ще в радянський період розвитку науки кримінального права звертали увагу деякі автори.

Наприклад, російський законодавець у ст. 219 КК РРФСР точно відбив особливості об'єктивної сторони відповідного злочину, сформулювавши зазначену статтю так: «недбале зберігання вогнепальної зброї, що створило умови для її використання іншою особою, якщо це спричинило тяжкі наслідки». Коментуючи цю норму, В.П. Тихий обґрунтовано акцентував, що головною, вирішальною причиною їхнього настання є не поведінка особи, яка недбало зберігала зброю, а дії інших осіб, що використовують цю зброю⁷⁸. На жаль, український законодавець не сприйняв цей, на нашу думку, цілком правильний підхід, сформулювавши диспозицію відповідної кримінально-правової норми як «недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки» (ст. 264 КК України).

На думку Ю.В. Голика, «точні науки засвідчують, що зв'язок між причиною і наслідком не вичерпується власне причинною залежністю. Він може бути значно складнішим, опосередкованим. У соціальних системах це виявляється не так помітно, але все ж таки з'являється і в майбутньому таких випадків буде все більше і більше»⁷⁹.

У зв'язку з викладеним виникає проблема з двома взаємовиключними варіантами її вирішення. Треба або зберігати за причинним зв'язком значення необхідного зв'язку, що породжує, і вводити в обіг кримінально-правової науки нову категорію «зумовлюючий зв'язок», або розширювати поняття причинного зв'язку в науці кримінального права, включаючи до нього і різновид зумовлюючого зв'язку. Намітити деякі шляхи вирішення цієї проблеми нам допоможе стислий аналіз розв'язання подібних ситуацій в інших науках, оскільки багато наукових понять у процесі свого практичного вживання розширюють або звужують своє значення, переносяться на близькі, схожі ситуації.

Видається, що і багатовікова філософська традиція, і усталена практика розв'язання подібних ситуацій у спеціальних науках ро-

блять більш доцільним зміну традиційного змісту категорії причинності і більш широке її розуміння у правознавстві.

Коли у фізиці відкрили відносний характер маси, то стосовно змісту терміна «маса» було дві можливості – зберегти за цим терміном зміст величини, що не залежить від системи відліку, а величину, що залежить від швидкості, назвати якимось інакше, чи узагальнити поняття маси, розширивши сферу його використання. Фізика обрала останній шлях. Необхідно зазначити таке: коли фундаментальне наукове поняття виявляється занадто вузьким у новій сфері його застосування, відбувається не збереження вузького змісту старого поняття і вироблення іншого для нової сфери, а деяке розумне узагальнення старого поняття, для того щоб воно охопило і нову сферу. Можна назвати цю рису принципом збереження фундаментальних понять⁸⁰.

Отже, на нашу думку, є підстави для розширення поняття причинного зв'язку в кримінальному праві, включивши до нього й інші види детермінаційної залежності, що використовуються законодавцем при формулюванні деяких складів злочинів.

У доктрині кримінального права вже досліджується питання про юридичне значення детермінаційних залежностей різного типу. Так, А.А. Тер-Акопов зазначав, що законодавець не до кінця використав концепцію відповідальності за створення умов заподіяння шкоди. Розбіжності між жорсткою, суворо детермінованою причинністю і причинністю імовірнісною, м'якою, на думку вченого, повинні бути відображені в санкціях відповідних статей, а саме: вони мають бути більш суворими за вчинення діянь, що безпосередньо викликали суспільно небезпечний наслідок, порівняно з діяннями, що створюють умови для настання таких наслідків⁸¹. Однак зауважимо, що в сучасній кримінально-правовій доктрині чіткої, завершеної концепції відповідальності за створення умов для заподіяння шкоди наразі не існує.

Подібну наукову позицію займає В.Д. Філімонов: «Такий, що детермінує, вплив причин і умов на злочинний результат є різним. Причина як явище, що перебуває в генетичному зв'язку зі злочинними наслідками, відіграє визначальну роль у їхньому настанні, а умови лише сприяють їхньому настанню. Тому вчинки осіб, які виявилися причиною настання злочинного результату, порівняно із вчинками, що виявилися умовами їхнього настання, повинні розглядатися як більш суспільно небезпечні. З урахуванням цієї обставини

має встановлюватися кримінально-правове значення причинного зв'язку і кондиціональної (зумовлюючої. – А.М., С.Б.) детермінації злочинних наслідків. Кримінальна відповідальність зазначених осіб повинна бути різною»⁸².

У підручнику «Кримінальне право Росії. Частина Загальна» (2005 р.) В.Д. Філімонов, як автор розділу про об'єктивну сторону злочину, присвятив розгляду причинного та інших видів *детермінуючих* зв'язків окремих параграфів⁸³. Питання про диференціацію кримінальної відповідальності за необережні діяння залежно від різновидів *детермінаційних* зв'язків досліджувалося нами і викладено в окремій науковій публікації⁸⁴.

VII. У 2005 р. в Україні захищена кандидатська дисертація О.Л. Тимчука «Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину». У цьому дослідженні вивчаються основні теоретичні питання про причинний зв'язок у науці кримінального права, а саме: досліджено причинність як філософську категорію та проблеми її використання в теорії кримінального права, розглянуто концептуальні положення основних теорій причинного зв'язку, що розроблялися у вітчизняній та західній кримінально-правовій доктрині (перший розділ дисертації). В останньому (другому) розділі праці вивчені питання про місце причинного зв'язку в складі злочину, зв'язок з іншими ознаками об'єктивної сторони складу злочину; окрему увагу приділено проблемам причинного зв'язку при бездіяльності, а також у злочинах, вчинених у співучасті.

О.Л. Тимчук узагальнив погляди вітчизняних і зарубіжних вчених щодо проблеми причинного зв'язку в кримінально-правовій доктрині, виказав власне ставлення стосовно аналізованої проблеми, сформулював пропозиції щодо вдосконалення окремих норм кримінального законодавства України⁸⁵.

Можна в цілому погодитися з припущенням автора про те, що положення філософського вчення про причинність не можуть безпосередньо використовуватися наукою кримінального права, а мають бути конкретизовані стосовно явищ і процесів, характерних для кримінального права. О.Л. Тимчук приєднався до групи криміналістів, які обґрунтовують важливість врахування спеціальних юридичних ознак причинного зв'язку в кримінальному праві, а також висунув правильне положення про необхідність урахування українськими

криміналістами ідей, що заслуговують на увагу та які висловлені західними вченими. Це є важливою умовою перегляду застарілих догм і збагачення вітчизняної кримінально-правової науки⁸⁶.

Водночас необхідно зауважити, що окрім багатьох позитивних висновків дисертація містить і певні дискусійні положення. Так, з метою уніфікації термінології, яка вживається в диспозиціях статей Особливої частини Кримінального кодексу України для позначення причинного зв'язку, О.Л. Тимчук пропонує використовувати терміни «спричинило(и)», якщо наслідки мають немайновий характер, та «завдало(и)» – коли йдеться про наслідки у вигляді майнової шкоди⁸⁷. У наведеній пропозиції не враховано ту обставину, що в багатьох складах злочинів, кваліфікованих *тяжкими наслідками*, під останніми розуміється як заподіяння немайнової (наприклад, фізичної) шкоди, так і нанесення майнового збитку. Для прикладу звернемося до п. 4 примітки ст. 364 КК України, в якому законодавець зазначив, що «тяжкими наслідками, якщо вони полягають у заподіянні матеріальних збитків, визнаються...» (виділено нами. – А.М., С.Б.). Тобто тяжкі наслідки можуть мати різний характер – як немайновий, так і майновий. Якщо сприйняти міркування О.Л. Тимчука, то, приміром, ч. 2 ст. 367 КК України слід було б викласти так: «Те саме діяння, якщо воно спричинило тяжкі наслідки немайнового характеру, та (або) завдало тяжких наслідків у вигляді майнової шкоди, – ...». Вважаємо, що така її законодавча конструкція була б громіздкою.

О.Л. Тимчук вважає, що оптимальною для кримінального права є теорія безпосереднього (прямого) причинного зв'язку⁸⁸. У подальшому зазначається про неможливість створення універсальної теорії причинного зв'язку і про те, що теорія безпосереднього причинного зв'язку дає лише загальні орієнтири встановлення причинного зв'язку. Звідси, на нашу думку, виникає закономірний сумнів щодо її практичної цінності. Треба мати на увазі, що загальні орієнтири дають і інші теорії – і теорія необхідної умови, і адекватного спричинення, і необхідного спричинення. Крім того, якщо теза про неможливість встановлення єдиних критеріїв причинного зв'язку для всіх злочинів є вірною, то для чого потрібно виділяти і додатково обґрунтовувати ще одну загальну (тобто таку, що стосується всіх злочинів) теорію причинності, яка не належить до будь-якої конкретної, якісно однорідної групи злочинів?

VIII. Необхідно зазначити, що питання про причинний зв'язок у кримінальному праві в сучасних умовах набуло більш складного характеру під впливом науково-технічного прогресу. Про актуальність проблеми свідчать результати узагальнення судової практики. Так, із досліджених свого часу 150 кримінальних справ про транспортні злочини в 72 випадках зустрілися ті чи інші особливості в розвитку причинного зв'язку через вплив різномірних факторів – як людських, так і технічних, що становить 48% від загальної кількості вивчених справ зазначеної категорії⁸⁹. Це дозволяє визнати, що майже в кожній другій ситуації вчинення злочину, пов'язаного з порушенням правил безпеки руху або експлуатації транспорту, причинний зв'язок розвивається з ускладненнями.

Проблема встановлення й оцінки причинного зв'язку в транспортних злочинах належить до однієї із найскладніших і злободених у теорії і практиці кримінального права.

Спеціальне дослідження причинності у злочинах проти безпеки руху та експлуатації транспорту здійснив російський правознавець З.Б. Соктоєв⁹⁰.

Вважаємо, що низку його міркувань варто визнати обґрунтованими. Так, серед багатьох теоретичних підходів щодо встановлення причинного зв'язку З.Б. Соктоєву найраціональнішими видаються положення теорії нерівноцінності умов, в основі якої міститься ідея про розмежування взаємодіючих факторів, що призводять у процесі спричинення до шкідливого результату. Ця теорія безпосередньо спрямована на вирішення проблеми причинності в кримінальному праві, яка полягає, на думку автора, у правильній оцінці ролі *привхідних сил* і *сил, що приєднуються*, у механізмі спричинення суспільно небезпечних наслідків, оскільки визначення ролі таких сил з погляду значимості для розвитку подій буває доволі складним⁹¹.

Втім, як бачимо, З.Б. Соктоєв використовує поняття «*привхідні сили*» та поняття «*сили, що приєднуються*», але при цьому не уточнює, чи є вони тотожними або такими, що відрізняються одне від одного. З огляду на відсутність будь-якого застереження, можна дійти висновку про ототожнення автором цих понять.

Започатковуючи спробу створення алгоритму встановлення причинного зв'язку в кримінальному праві, З.Б. Соктоєв виокремлює питання логіко-філософського характеру, відповіді на які до-

зволюють, стверджує він, встановити каузальні відносини діяння та наслідку. Отже, аби пересвідчитися у наявності причинного зв'язку, на думку автора, необхідно: а) встановити, що діяння за часом передувало злочинному результату; б) при дослідженні причинного зв'язку рухатися від наслідку до діяння; в) застосувавши правило уявного виключення, з'ясувати, що діяння винного було необхідною умовою злочинного результату, тобто таким, без якого злочинний результат не настав би; г) визначити, що злочинні наслідки в конкретній обставині вчинення діяння з необхідністю (закономірністю) впливали саме з такого діяння особи⁹².

Зауважимо, що останній із запропонованих З.Б. Соктоєвим критеріїв (вимога закономірності настання злочинних наслідків) є вразливим для критики. Дослідники проблеми причинного зв'язку в кримінальному праві вважають поняття закономірності (чи незакономірності) наслідків нечітким, розмитим, тобто таким, що не може слугувати показником каузальних відносин для конкретної ситуації. Через пропозицію щодо застосування критеріїв необхідності (закономірності) наслідків З.Б. Соктоєв повертається до теорії необхідного спричинення, яка часто зазнавала критики ще в науці радянського кримінального права.

З.Б. Соктоєв правильно зазначає, що нерідко у формуванні небезпечної ситуації може бути задіяно безліч факторів, які лише в загальній сумі призводять до тяжких наслідків. У таких випадках допущене особою порушення правил саме по собі виявляється не в змозі завдати шкоди відповідної категорії. Сукупність таких факторів повинна враховуватися як єдина системна причина, що породила злочинні наслідки⁹³.

Водночас не всі положення, висловлені З.Б. Соктоєвим, набули завершеного характеру. Наприклад, в останньому розділі дисертації автор зазначає: характер причинного зв'язку може свідчити про те, що поряд з особою, яка допустила порушення правил безпеки дорожнього руху, у заподіянні шкідливого результату брали участь інші особи; у подібній ситуації виникає необхідність оцінити роль і значення кожного з допущених порушень правил безпеки в загальній сумі заподіяння і визначити зроблений ними внесок у розвиток небезпечної ситуації⁹⁴. Насправді, така необхідність виникає, однак при цьому необхідно мати на увазі, що оцінка ролі і значення

будь-якого порушення правил безпеки – це і є головне завдання дослідника причинності в кримінальному праві. Вирішення проблеми причинності в кримінальному праві саме й полягає у правильній оцінці ролі привхідних сил у механізмі заподіяння суспільно небезпечних наслідків. Утім, головне запитання (як здійснити таку оцінку?) так і залишилося без відповіді.

ІХ. Першим фундаментальним дослідженням кримінально-правових і кримінологічних проблем відповідальності за транспортні злочини в українській юридичній науці стала монографія В.А. Мисливого⁹⁵, а потім – і його докторська дисертація⁹⁶. При вивченні питань встановлення причинного зв'язку в злочинах проти безпеки дорожнього руху автор привертає увагу до такої важливої обставини: наявність або відсутність причинного зв'язку лише констатується в матеріалах відповідних кримінальних справ та майже ніколи слідчий, прокурор або суд не наводять міркувань з приводу особливостей його встановлення. Це твердження повністю відповідає і результатам дослідження одного із авторів цієї статті⁹⁷.

У міркуваннях В.А. Мисливого щодо проблеми встановлення причинного зв'язку в злочинах проти безпеки дорожнього руху спостерігається певна незавершеність думки. З одного боку, автор зазначає, що сучасне вчення виходить з того, що кримінально-правове значення має лише необхідний причинний зв'язок⁹⁸. З іншого боку, – стверджується, що шкідливі наслідки мають ситуативний, багато в чому випадковий характер⁹⁹. Отже, залишається відкритим ставлення автора до проблеми визначення характеру наслідків: випадкові вони чи необхідні?

Неоднозначно сприймаються висловлювання як В.А. Мисливого, так і інших юристів про те, що в кримінальному праві немає якогось спеціального вчення про причинність. Більшість науковців насправді так вважає, проте чи не конкретизується це філософське вчення про причинність щодо явищ та процесів, які вивчає саме наука кримінального права? І чи не є філософське вчення про каузальність надто загальним, щоб його положення використовувалися юристами в «готовому вигляді», без відповідної адаптації до вимог юриспруденції?

Варто мати на увазі, що філософські категорії становлять собою лише загальні характеристики об'єктів, що пізнаються. В.М. Кудряв-

цев правильно зауважує, що філософське поняття причинності, яке містить саму загальну характеристику цього зв'язку, не розкриває, однак, його конкретних властивостей, форм і різновидів, не показує, у чому полягає механізм взаємодії між причиною і наслідком, що реально відбувається в процесі заподіяння¹⁰⁰.

Поняття, що використовуються в спеціальних науках, є передусім характеристиками вже пізнаних сторін реальності; звідси – і їхня менша загальність, і велика точність, визначеність. На думку фахівців у галузі філософських наук, безліч різних визначень причинності пов'язана із загальною природою філософських категорій, із внутрішньо властивою їм «невизначеністю»¹⁰¹.

У сучасній кримінально-правовій доктрині висловлюються думки про недоцільність використання надто загальних філософських категорій в окремих науках. Так, Н.Ф. Кузнецова вважає, що уточнення потребує думка про повне застосування у кримінальному праві філософського поняття причини і наслідку. «Механізм заподіяння, причинність, каузальність, справді, єдині для всіх явищ природи і соціальної діяльності, – зазначає вчена. – Самі ж причина і наслідок у відповідних сферах функціонування є специфічними»¹⁰².

У відгуку на дисертацію В.Б. Малініна «Причинний зв'язок у кримінальному праві: питання теорії і практики» (СПб.: Санкт-Петербурзький університет МВС Росії, 1999. – 409 с.) офіційного опонента Е.П. Побігайла читаємо, зокрема, таке: «Поділяючи позицію дисертанта про те, що в кримінальному праві має застосовуватися те саме поняття причинного зв'язку, що й у філософії, оскільки не існує особливого, відмінного від філософського, поняття причинності..., ми водночас вважаємо, що настав час вказати на **специфіку** причинного зв'язку в кримінальному праві. Справа в тому, що орієнтиром для дослідження причинного зв'язку у конкретній кримінальній справі слугує **опис об'єктивної сторони складу злочину в диспозиції статті кримінального закону**. Саме об'єктивна сторона у так званому матеріальному складі втілює в собі дію чи бездіяльність, а також суспільно небезпечні наслідки, між якими і встановлюється причинний зв'язок»¹⁰³. Повертаючись до праці В.А. Мисливого, зазначимо, що у подальшому дослідник акцентує на такому: причинний зв'язок є об'єктивною категорією і *може мати кримінально-правове навантаження* (виділено нами. – А.М., С.Б.)¹⁰⁴.

Крім наведених аргументів на користь визнання специфічного характеру причинного зв'язку в кримінальному праві, варто мати на увазі, що це дискусійне питання отримало висвітлення в дисертаційній праці Г.Ю. Кошелевої «Особливості причинного зв'язку у злочинах, що вчиняються шляхом бездіяльності» (2005 р.)

Г.Ю. Кошелева відштовхується від запропонованої російським вченим М.М. Тарасовим типології понять, що використовуються в юриспруденції. Він виділяє такі три типи понять: 1) *органічні* поняття – що виникли в межах юриспруденції і цілком належать праву; 2) *консолідовані* поняття – що виникли в інших галузях знання, сприйняті правом і наповнені новим юридичним змістом; 3) *асоційовані* поняття, тобто такі поняття, що виникли у межах інших наук і галузей знання, запозичені правознавством без зміни їхнього значення і наповнення¹⁰⁵. Отже, виходячи з викладеного, дискусія про причинність у кримінальному праві точиться і стосовно того, яким є поняття причинного зв'язку у кримінальному праві: консолідованим чи асоційованим?

У міркуваннях Г.Ю. Кошелевої вбачається рація. Вона обґрунтовано зазначає, що поняття причинного зв'язку в кримінальному праві не є асоційованим, оскільки воно міцно затвердилося в кримінальному праві, придбало власні кримінально-правові відтінки змісту, і ніколи в спеціальній літературі не розглядається без урахування значення спеціальних термінів і понять. Категорію причинного зв'язку включено до юридичного обігу не механічно, а через істотне коригування, і навіть викладається власною мовою кримінального права, а не загально-філософською мовою. Таким чином, поняття причинного зв'язку в кримінальному праві є консолідованим, оскільки доктрина кримінального права, запозичуючи загально-філософську схему причинного зв'язку в широкому розумінні, формує власне її бачення, виражене в теоретичній конструкції причинного зв'язку¹⁰⁶.

Відтак, положення про те, що в кримінальному праві немає якогось спеціального вчення про причинність, видається не таким вже й непохитним.

Х. Серед доволі цікавих складових загального вчення про причинний зв'язок виділяють проблему про каузальні властивості злочинної бездіяльності. Вона активно обговорювалася як у ХІХ сторіччі, так і в радянській науці кримінального права, і, зрештою, в цілому

виокремилися дві основні наукові позиції. Так, відповідно до поглядів М.Д. Шаргородського, Г.В. Тімейка, В.Б. Малініна причинний зв'язок при бездіяльності – відсутній; особа підлягає кримінальній відповідальності за сам факт невиконання покладеного на неї юридичного обов'язку при реальній можливості виконати необхідну дію і запобігти настанню шкідливих наслідків. Навпаки, на думку Т.В. Церетелі, В.М. Кудрявцева, А.А. Тер-Акопова і більшості інших криміналістів, каузальність бездіяльності у відповідних ситуаціях є реальним фактом; вони стверджують, що представники протилежного погляду необґрунтовано обмежують причинні зв'язки в кримінальному праві лише зв'язками природними (фізичними), недооцінюючи соціальний характер причинних зв'язків. На думку прихильників причинної бездіяльності, у соціально-юридичному плані бездіяльність і дія – тожні; можливість притягнення до кримінальної відповідальності за настання наслідків без наявності причинного зв'язку означає взагалі зняття питання про обов'язковість цієї ознаки об'єктивної сторони в матеріальних складах злочинів, до яких належать і більшість злочинів, що вчиняються шляхом бездіяльності.

Незважаючи на тривалу дискусію, перше дослідження, спеціально присвячене зазначеній проблематиці, з'явилося лише в 2005 р. – у Росії була захищена вже згадувана нами кандидатська дисертація Г.Ю. Кошелевої «Особливості причинного зв'язку у злочинах, що вчиняються шляхом бездіяльності».

У своїй праці Г.Ю. Кошелева приєднується до позиції юристів, які визнають такі, що заподіюють, властивості бездіяльності¹⁰⁷. Водночас треба мати на увазі, що спростування поглядів, які обґрунтовують акаузальність бездіяльності, здійснюється за допомогою уже відомого і запропонованого раніше аргументу: допущення кримінальної відповідальності за настання наслідків без причинного зв'язку означає необов'язковість цієї ознаки об'єктивної сторони для матеріальних складів злочинів. Але ж переважна більшість злочинів, що вчиняються шляхом бездіяльності, з огляду на особливості їх законодавчої конструкції, належить до матеріальних складів злочинів. Звідси – встановлення причинного зв'язку у таких злочинах є обов'язковим.

У цілому можна стверджувати, що дослідженням Г.Ю. Кошелевої позиція прихильників акаузальності бездіяльності значною мі-

рою похитнута, проте, на наш погляд, крапка в дискусії про каузальний характер бездіяльності остаточно ще не поставлена.

XI. Акцентуючи увагу на *перспективних напрямках* досліджень аналізованої проблеми, необхідно визнати, що наукою кримінального права загалом актуалізовані і вивчаються головні проблеми вчення про причинність у кримінальному праві (що, однак, не означає їх остаточно вирішення): встановлення причинного зв'язку у випадках множинності причин (у діяннях кількох осіб)¹⁰⁸, особливості причинного зв'язку при бездіяльності¹⁰⁹, при співучасті у злочині¹¹⁰, про нефізичну причинність у кримінальному праві¹¹¹, про особливості причинного зв'язку у злочинах з похідними наслідками¹¹², про системний підхід щодо оцінки причинного зв'язку у кримінальному праві¹¹³.

Вчення про причинний зв'язок може бути збагачене також подальшим дослідженням: причинного зв'язку й інших детермінаційних зв'язків, їх особливостей та застосування у кримінальному праві; причинного зв'язку у незакінченому злочині; проблеми співвідношення причинного зв'язку і вини; причинного зв'язку у злочинах, що вчиняються через необережність¹¹⁴; суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків і причинного зв'язку між ними – як комплексної проблеми.

В юридичній науці проблема причинного зв'язку традиційно найбільш активно і ґрунтовно досліджується у межах кримінально-правової доктрини. Однак наразі бракує системного і комплексного вивчення, порівняння і можливого використання фахівцями у галузі кримінального права відповідних наукових результатів, одержаних цивільстичною доктриною, криміналістикою, а також експертною теорією і практикою. Зокрема, актуальним є вивчення технічного, фізичного, медичного, біологічного й інших аспектів причинного зв'язку та впливу експертних висновків на юридичну оцінку причинності¹¹⁵.

Давно чекають на вітчизняних і російських дослідників наукові результати сучасних розробок вчення про причинний зв'язок, здійснених зарубіжною кримінально-правовою доктриною (передусім німецькою)¹¹⁶.

До актуальних завдань теорії кримінального права необхідно віднести розробку науково обґрунтованих методичних рекомендацій щодо встановлення причинного зв'язку, адресованих органам досудового розслідування і суддям.

Юристи вивчають причинний зв'язок у кримінальному праві за традиційною схемою – як ознаку (чи, за термінологією В.М. Кудрявцева, – елемент¹¹⁷) об'єктивної сторони складу злочину.

Цілком усвідомлюємо, що наведене твердження здатне викликати здивування: а яке ще значення може мати причинний зв'язок, окрім того, що бути ознакою об'єктивної сторони складу злочину? Втім, не все так однозначно. На нашу думку, виконанням ролі ознаки об'єктивної сторони складу злочину значення причинного зв'язку в кримінальному праві аж ніяк не вичерпується. У цьому контексті пропонується публікація – це не лише критичний погляд на прогалини традиційного підходу щодо вивчення та встановлення причинного зв'язку, а й спроба актуалізувати проблеми, які, вважаємо, можуть бути покладені в основу нового наукового напрямку у межах кримінально-правового вчення про причинний зв'язок.

Отже, у яких випадках, крім вивчення об'єктивної сторони складу злочину, ми зустрічаємося з необхідністю встановлення причинного зв'язку?

Передусім, обов'язкового встановлення причинного зв'язку вимагають деякі з обставин, що впливають на обрання судом виду і міри покарання і які передбачені ст. ст. 66 і 67 КК України. Почнемо розгляд цього питання з аналізу каузальної та юридичної сутності такої обтяжуючої покарання обставини, як *тяжкі наслідки, завдані злочином* (п. 5 ч. 1 ст. 67 КК).

Праві автори сучасних науково-практичних коментарів кримінального законодавства (зокрема, професор В.К. Грищук), які пропонують таке тлумачення аналізованої обставини: під тяжкими наслідками, завданими злочином, необхідно розуміти ті суспільно небезпечні (майнові, фізичні, моральні й інші) зміни в об'єкті кримінально-правової охорони, що викликані вчиненням злочину, але *виходять за межі його складу* (виділено нами. – А.М., С.Б.)¹¹⁸. На жаль, останній акцент притаманний не всім коментарям.

Насправді, лінгвістична конструкція термінологічного звороту «тяжкі наслідки, завдані злочином» дозволяє зробити однозначний висновок: йдеться про причинний зв'язок *sui generis* (особливого роду). Якщо в традиційному юридико-догматичному аналізі ознак об'єктивної сторони складу злочину ми зазначаємо, що причиною є діяння (дія або бездіяльність) суб'єкта злочину, а наслідком – шкід-

ліві наслідки такого діяння, передбачені відповідною кримінально-правовою нормою, то в наведеній вище конструкції роль причини відіграє весь вчинений *злочин у цілому*, а не виключно діяння. Тяжкі наслідки, що настали в результаті злочину, не передбачаються кримінально-правовою нормою, а тому перебувають за межами складу злочину. Зобразимо це схематично (див. схеми 1 і 2).

Теза про перебування тяжких наслідків за межами складу злочину породжує низку юридично значущих запитань:

1) які з тяжких наслідків, що настали в результаті вчинення діяння, перебувають *у межах складу злочину*, а які – *за його межами*?

2) які саме з *наслідків, що настали*, слід визнавати *тяжкими*?

3) який механізм породження *злочином* тяжких наслідків і чи відрізняється він від породження наслідків *діянням* як ознакою об'єктивної сторони злочину?

4) чи потрібно встановлювати *винне ставлення* суб'єкта злочину до тяжкого наслідку, якщо він перебуває за межами складу злочину?

Це лише приблизний перелік запитань, що вимагають відповіді у конкретній кримінальній справі. Тому не дивно, що обтяжуюча обставина, передбачена п. 5 ч. 1 ст. 67 КК, майже не зустрічається в судовій практиці: слідчі і судді не озброєні відповідними теоретичними знаннями. Зробити це наразі неможливо, оскільки аналізоване питання в теорії кримінального права залишається недослідженим.

СХЕМА 1

СХЕМА 2

Таким чином, зміст причинного зв'язку в кримінальному праві не вичерпується усталеним розумінням його як ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Сьогодні існує актуальна потреба доповнити кримінально-правове вчення про причинний зв'язок науково обґрунтованими положеннями про особливості такого зв'язку в нетрадиційних ситуаціях.

ХІІ. На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

1. Сучасний стан дослідження феномену причинного зв'язку в Україні та Росії, порівняно з радянським періодом, позбавлений ідеологічного навантаження. Це є нормальним для успішного розвитку будь-якої науки. Можливо, не в останню чергу активізація досліджень проблеми причинного зв'язку пов'язана саме з деідеологізацією останньої. Не може бути причинного зв'язку «буржуазного», «соціалістичного» або ще якогось – з обов'язковим дотриманням, як вимагалось в Радянському Союзі, принципу партійності в юридичній науці.

2. Ретроспективний погляд на розвиток вчення про причинний зв'язок у кримінальному праві та юридичний аналіз сучасних досліджень зазначеної проблеми в Україні та Росії свідчить про відсутність універсальної теорії причинності. Незважаючи на значний масив наукових праць у цій сфері, проблема причинності у теорії кримінального права та юридичній практиці залишається надзвичайно дискусійною й остаточно не вирішеною. Тому видається досить сумнівною категорична і водночас суперечлива думка окремих юристів радянського періоду про те, що «проблема причинного зв'язку – одна з найбільш ґрунтовно розроблених в теорії ... кримінального права»¹¹⁹.

3. Сучасний стан наукових досліджень аналізованої проблеми в Україні та Росії у цілому можна визнати задовільним.

Серед вітчизняних і російських науковців, які зробили вагомий внесок у розвиток вчення про причинний зв'язок у кримінальному праві за останнє десятиріччя, особливе місце посідають такі вчені, як: **Н.Ф. Кузнецова** і **В.Д. Філімонов** (зокрема, їх наукова позиція стосовно необхідності врахування у межах об'єктивної сторони злочину інших, окрім причинного, детермінаційних зв'язків); **В.Б. Малінін** (його праці стимулювали чергове активне обговорення проблеми причинного зв'язку у ХХІ сторіччі); **А.А. Тер-Акопов** (передусім його новаторський підхід щодо особливостей нефізичної причинності у кримінальному праві; вчений також був прихильни-

ком наукової позиції щодо необхідності використання у кримінальному праві не лише причинного, а й інших різновидів детермінаційних зв'язків, зокрема зумовлюючого); **Н.М. Ярмиш** (автор масштабного філософсько-правового аналізу феномену каузальності, здійсненого вперше у вітчизняній науці кримінального права).

Кандидатські дисертації **З.Б. Соктоєва** (2001 р.), **С.Р. Багірова**, **Г.Ю. Кошелевої** і **О.Л. Тимчука** (2005 р.) продовжують цикл багаторічних досліджень, що здійснювалися радянськими криміналістами з питань причинного зв'язку.

4. На жаль, подекуди трапляються публікації з аналізованої проблеми, автори яких суперечливо тлумачать окремі положення тієї чи іншої теорії причинності, непослідовно чи необґрунтовано викладають власні погляди, зміст окремих публікацій має еkleктичний характер.

Втім, навіть сумнівні або й хибні (на нашу думку чи з погляду інших науковців) положення, що містяться в аналізованих працях, слід визнати результативними і корисними. Адже вони є продуктом тривалих роздумів, стимулюють творчий пошук, слугують появі нової аргументації. А хто правий у науковій дискусії – покаже час.

5. Загально визнаним фактом є те, що причинний зв'язок належить до об'єктивних явищ. З огляду на це спроби розв'язання проблеми причинного зв'язку на підставі суб'єктивних критеріїв видаються методологічно вразливими.

6. На нашу думку, слід розмежовувати різні термінологічні звороти – «**теорія *conditio sine qua non***» і «**правило (теза) *conditio sine qua non***». Відповідно до теорії *conditio sine qua non* для з'ясування наявності чи відсутності у конкретному випадку причинного зв'язку необхідно переконатися у такому:

а) чи було діяння, що досліджується, тією умовою, без якої наслідки не настали б?

б) чи вчинялось таке діяння за умови передбачення зазначених наслідків?

Перше із наведених положень фактично є універсальним, фундаментальним правилом будь-якої теорії причинності, що розроблялися протягом двох останніх століть. Останнє положення – це сутність власне теорії *conditio sine qua non*, її конститутивна ознака.

Отже, умова, без якої немає наслідку (*conditio sine qua non*), – це логічна аксіома, початкове правило процедури встановлення при-

чини, яке застосовується представниками будь-якої теорії причинності у кримінальному праві. Тому вислів «**теорія conditio sine qua non**» видається сумнівним.

7. Насамкінець, пропонуємо кілька міркувань стосовно термінологічного питання, яке ми винесли за межі дослідження.

Останнім часом у вітчизняній кримінально-правовій літературі окремі автори у контексті аналізованої проблеми схильні використовувати слово «причинний». В усних бесідах (письмового обґрунтування нам не траплялося) вони пояснюють це тим, що термін «причинний» є калькою російського відповідника і в українській мові означає божевільний. Хоча наразі, повторимо, до предмета нашого дослідження не входить з'ясування етимологічного походження поняття «причинний», ми змушені торкнутися цього питання, яке вже стало певним подразником серед українських науковців.

Звернення до словників переконливо демонструє формування в українському мовознавстві загалом усталеного погляду щодо зазначеного термінологічного питання.

Передусім варто наголосити на тому, що слово «причина» – надзвичайно багате за змістом, ним позначена ціла низка понять. Це, зокрема: начало, джерело, вина, корінний привід для дії; те, що викликає наслідки, що слугує виною. А від цього слова походять, наприклад, «причинне місце» – природні, таємні частини тіла; «причинна людина» – хворий на падучу (чорну) хворобу¹²⁰.

Причина – це підстава; лихо; хвороба, заподіяна чаклунством; провина. Це слово, можливо, є калькою польського і, далі, чеського відповідників¹²¹.

Наведене має похитнути думку про те, що причинна – слово українського походження й означає лише «божевільна людина».

Згідно з російсько-українським словником 1926 р. слово «причинный» перекладається як причинний (зв'язок)¹²². За відповідним словником 1928 р., «причинная связь» – це причинний зв'язок¹²³, тобто «причинний» вже не згадується. Далі – 1984 р.: «причинная связь» перекладається як «причинний (причинний) зв'язок»¹²⁴. У російсько-українському словнику 1994 р. знову зникає «причинний» і читаємо таке: «Причинная связь – причинний зв'язок»¹²⁵.

Згідно з тлумачним словником «причинний» (наголошуємо – у першому значенні) стосується причини – явища, яке зумовлює або

породжує інше явище; у другому значенні «причинний» – те саме, що божевільний¹²⁶.

Зрештою, слова *причиновий, причинний, каузальний* фахівцями визнаються як синоніми – «зумовлений певною причиною; який вказує на закономірний зв'язок причин і наслідків»¹²⁷. На нашу думку, до цього ряду синонімів необхідно віднести і поняття «*причинно-наслідковий зв'язок*».

Доречно привернути увагу й до того, що авторитетні юридичні видання оперують саме поняттям «причинний зв'язок»¹²⁸; аналогічної позиції дотримується і Пленум Верховного Суду України¹²⁹.

Отже, категоричне заперечення окремими вітчизняними юристами коректності використання в українській мові поняття «причинний зв'язок», на нашу думку, є безпідставним. Водночас вважаємо, що слова *причинний, причиновий, каузальний, причинно-наслідковий* є синонімами, котрі можуть використовуватися у контексті досліджень детермінаційних зв'язків.

Загалом аналізоване питання може становити науковий інтерес (передусім філологічного характеру), однак воно не належить до принципівих у межах вчення про причинний зв'язок.

ЛІТЕРАТУРА

- 1 *Церетели Т.В.* Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 72 – 161; *Малинин В.Б.* Причинная связь в уголовном праве. – СПб: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 95 – 131.
- 2 *Stubel.* Ueber den Thatbestand der Verbrechen, die Urheber derselben etc. besonders in Rücksicht der Tödtung nach gemeinem in Deutschland geltenden und Chursachischen Rechten. – 1805; *Feuerbach A.* Lehrbuch des gemeinen penlichen Rechts, 1825; *Luden.* Abhandlungen aus dem gemeinen deutschen Strafrecht. – I. 1836, II. 1840.
- 3 Докладніше про це див.: *Багіров С.Р.* Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність: погляди німецьких учених-криміналістів XIX ст. // Держава та регіони. – Серія: Право. – 2005. – № 2. – С. 4–9.
- 4 *Сергеевский Н.Д.* О значении причинной связи в уголовном праве. – ч. I, II. – Ярославль, 1880. – 369 с.
- 5 *Немировский Э.Я.* Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. – изд. 2-е, изм. и доп. – Од., 1926. // Наведено за виданням: Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (го-

- лова) та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес / Упорядники: О.М. Костенко, О.О. Кваша; відп. ред. О.М. Костенко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – С. 509–510.
- 6 Там само. – С. 511.
- 7 Уголовное право. Общая часть (изд. 1-е). / Под ред. М.М. Исаева, А.А. Пионтковского. – М.: Юриздат, 1938.
- 8 *Брайнин Я.М.* Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – М.: Юридическая литература, 1963. – С. 202–206.
- 9 *Дурманов Н.Д.* Общие основания учения о причинной связи в уголовном праве // Вопросы уголовного права. – 1945. – № 1. – С. 34–55.
- 10 *Шаргородский М.Д.* Причинная связь в уголовном праве // Ученые труды ВИЮН. – 1947. – Вып. 10. – С. 185–189.
- 11 Див., наприклад: *Борисов В.І., Пащенко О.О.* Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: Монографія. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – С. 170–179.
- 12 Див., зокрема: Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. П.С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 138–146; Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 136–142; Уголовное право России. Части Общая и Особенная: Учебник / Под ред. А.И. Рарога. – 6-е изд., перераб и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 80–84.
- 13 *Кудрявцев В.Н.* Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 185–239.
- 14 *Соколовский З.М.* Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний при установлении причинной связи явлений: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / ХарЮИ. – Харьков, 1968. – 26 с.
- 15 *Тимейко Г.В.* Проблемы общего учения об объективной стороне преступления: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / ВЮЗИ. – М., 1986. – С. 25–26.
- 16 Там само. – С. 27.
- 17 *Ковалев М.И., Васьков П.Т.* Причинная связь в советском уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1958. – 72 с.; *Ковалев М.И.* Проблемы учения об объективной стороне состава преступления. – Красноярск.: Изд-во КГУ, 1991. – 174 с.
- 18 *Кудрявцев В.Н.* Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 185–239.
- 19 *Пионтковский А.А.* Проблема причинной связи в праве (стенограмма доклада) // Ученые записки ВИЮН. – М.: Всесоюзный институт юри-

- дических наук Министерства юстиции СССР и Военно-юридическая академия Вооруженных сил СССР, 1949. – Вып. IX. – С. 70–93.
- 20 *Тер-Акопов А.А.* Бездействие как форма преступного поведения. – М.: Юрид. лит. 1980. – С. 72–140; *Тер-Акопов А.А.* Ответственность за нарушение специальных правил поведения. – М.: Юрид. лит., 1995. – С. 102–174.
- 21 *Тимейко Г.В.* Общее учение об объективной стороне преступления. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 216 с.; *Тимейко Г.В.* Проблемы общего учения об объективной стороне преступления: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – М.: ВЮЗИ, 1986. – 43 с.
- 22 *Трайнин А.Н.* Вопрос о причинной связи в социалистическом уголовном праве // Советское государство и право. – 1951. – № 5. – С. 24–33.
- 23 *Церетели Т.В.* Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – 382 с.
- 24 *Шаргородский М.Д.* Некоторые вопросы причинной связи в теории права // Советское государство и право. – 1956. – № 7. – С. 38–51.
- 25 *Уголовное право. История юридической науки.* – М.: Изд-во «Наука», 1978. – С. 62–75.
- 26 *Бердичевский Ф.Ю.* Вероятностная причинная связь в уголовном праве // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 10. – 1969. – С. 47–52.
- 27 *Борисов В.И.* Причинная связь при преступном нарушении правил безопасности социалистического производства // Проблемы соц. законности: Респ. межвед. научн. сб./ ХарЮИИ. – 1982. – Вып. 9. – С. 118–125.
- 28 *Гринберг М.С.* Преступления против общественной безопасности. Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1974. – С. 69–77.
- 29 *Дагель П.С.* Причинная связь в преступлениях, совершаемых по неосторожности // Вопросы борьбы с преступностью. – Сб. статей. – Вып. 34. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 28–38.
- 30 *Макашвили В.Г.* Уголовная ответственность за неосторожность. – М.: Госюриздат, 1957. – 211 с.
- 31 *Романов Н.С.* Вопросы исследования причинной связи судебной автотехнической экспертизой. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – 60 с.
- 32 *Урехелидзе М.Г.* Причинная связь при нарушении норм предосторожности // Проблема причинности в криминологии и уголовном праве. – Межвузовский сборник. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1983. – С. 110–118.
- 33 *Курс советского уголовного права (Часть Общая).* – Т. 1. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. – С. 338–354.

- 34 Курс советского уголовного права. Часть Общая. – Т. II. Преступление. – М.: Наука, 1970. – С. 155–204.
- 35 Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ИКД Зерцало–М, 2002. – С. 241–256.
- 36 Курс российского уголовного права. Общая часть / Под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М.: Спарк, 2001. – С. 194–212.
- 37 Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 1. Преступление / Под ред. проф. А.И. Коробеева. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – С. 326–338.
- 38 *Малинин В.Б.* Причинная связь в уголовном праве. – СПб: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 86.
- 39 *Ярмиш Н.М.* Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 40 с.
- 40 *Тимчук О.Л.* Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – 16 с.; *Багіров С.Р.* Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Київ, 2005. – 20 с.
- 41 *Малинин В.Б.* Причинная связь в уголовном праве: вопросы теории и практики: Дисс. ... докт. юрид. наук / Санкт-Петербургский университет МВД России. – СПб., 1999. – 409 с.
- 42 *Соктоев З.Б.* Причинность в дорожно-транспортных преступлениях: уголовно-правовая характеристика: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Иркутский юридический институт Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – Красноярск, 2001. – 30 с.; *Кошелева А.Ю.* Особенности причинной связи в составах преступлений, совершаемых путем бездействия: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Уральская государственная юридическая академия. – Екатеринбург, 2005. – 27 с.
- 43 *Малинин В.Б.* Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – 316 с.
- 44 *Козаченко И.Я., Курченко В.Н., Злоченко Я.М.* Проблемы причины и причинной связи в институтах Общей и Особенной частей отечественного уголовного права: вопросы теории, оперативно-следственной и судебной практики. – СПб.: Издательство Юридический центр Пресс, 2003. – 791 с.; *Тер-Акопов А.А.* Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. – М.: ЮРКНИГА, 2003. – 480 с.
- 45 *Кудрявцев В.Н.* Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2000. – 315 с.: Рецензия // Известия вузов. – Правоведение. – 2002. – № 2. – С. 254.

- 46 Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая / Отв. ред. Ф.Г. Бурчак. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 128.
- 47 *Сергеевич Н.Д.* О значении причинной связи в уголовном праве. – ч. I, II. – Ярославль, 1880. – С. 38–39.
- 48 *Побегайло Э.Ф.* Отзыв на диссертацию В.Б. Малинина «Причинная связь в уголовном праве: вопросы теории и практики» (СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 1999. – 409 с.), представленную по специальности 12.00.08 (Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право) на соискание ученой степени доктора юридических наук // Уголовное право. – 2000. – № 1. – С. 118.
- 49 Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ИКД Зерцало– М., 2002. – С. 246. Аналогічна думка викладена вченою і в класичному університетському підручнику: Уголовное право России. Общая часть: Учебник для вузов / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 2005. – С. 200.
- 50 *Филимонов В.Д.* Детерминирующие связи в системе элементов состава преступления // Государство и право. – 2005. – № 2. – С. 37; *Филимонов В.Д.* Норма уголовного права. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 144.
- 51 *Матвеев Г.К.* Основания гражданскоправовой ответственности. – М.: Юридическая литература, 1970. – С. 97.
- 52 *Кудрявцев В.Н.* Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2000. – 315 с.: Рецензия // Известия вузов. – Правоведение. – 2002. – № 2. – С. 254.
- 53 *Малинин В.Б., Парфенов А.Ф.* Объективная сторона преступления. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – 301 с.
- 54 Энциклопедия уголовного права. Т. 4. Состав преступления. – Издание профессора Малинина, СПб., 2005. – С. 308–394.
- 55 Див., наприклад: *Малинин В.Б. М.Д.* Шаргородский: причинность и современность / Российское уголовное право: традиции, современность, будущее: Материалы научной конференции, посвященной памяти профессора М.Д. Шаргородского / Под ред. проф. Н.М. Кропачева; проф. Б.В. Волженкина. – СПб.: Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. – С. 108–114.
- 56 *Плотников А.И.* Основные ступени развития учения о причинной связи и их значение для современного понимания проблемы // История развития уголовного права и ее значение для современности: Материалы V Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 26–27 мая 2005 г. – М.: ЛексЭст, 2006. – С. 445.

- 57 *Малинин В.Б.* Развитие теории причинности «*conditio sine qua non*» в уголовном праве // История развития уголовного права и ее значение для современности: Материалы V Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 26–27 мая 2005 г. – М.: ЛексЭст, 2006. – С. 303.
- 58 Там само.
- 59 *Беньківський В.О.* Проблеми встановлення причинного зв'язку при кваліфікації окремих злочинів // Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів. Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 28–29 квітня 2004 р.). Збірник наукових праць в 2-х ч. – К.: Національна академія управління, 2004. – Ч. 2. – С. 504.
- 60 *Основы философии науки: Учебное пособие для аспирантов / Кохановский В.П. и др.* – Изд. 2-е. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – С. 196–197.
- 61 Там само. – С. 194.
- 62 *Костенко О.М.* Концепція «винної причинності» у складах злочинів проти особи // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 22.
- 63 *Трайнин А.Н.* Вопрос о причинной связи в социалистическом уголовном праве // Советское государство и право. – 1951. – № 5. – С. 28.
- 64 *Понятовская Т.Г.* Уголовно-правовое значение необходимой причинной связи // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 13–15 квітня 2007 р.: У 2-х ч. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – Ч. 1. – С. 100.
- 65 *Ярмыш Н.Н.* Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). – Харьков: Право, 2003. – 512 с.
- 66 *Аркуша Л.І., Долженков О.Ф., Погрібний С.О.* Інноваційна філософсько-правова концепція // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 1. – С. 219–222; *Еременко А.М.* Заметное явление в современном украинском правоведении (Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). – Х.: Право, 2003. – 512 с.) // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2003. – № 3. – С. 207–214.
- 67 *Ярмыш Н.М.* Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 40 с.
- 68 *Немировский Э.Я.* Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. – изд. 2-е, изм. и доп. – Од., 1926 // Наведено за: Антологія

- української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес / Упорядники: О.М. Костенко, О.О. Кваша; відп. ред. О.М. Костенко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – С. 507.
- 69 *Ярмыш Н.Н.* Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). – Харьков: Право, 2003. – С. 431.
- 70 Там само. – С. 462.
- 71 Там само. – С. 252.
- 72 Там само. – С. 274.
- 73 *Ярмыш Н.Н.* К вопросу о практическом значении теоретических исследований в уголовном праве: проблема причинности // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 13–15 квітня 2007 р.: У 2-х ч. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – Ч. 1. – С. 131–139.
- 74 *Малинин В.Б., Парфенов А.Ф.* Объективная сторона преступления. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – С. 104.
- 75 *Ярмыш Н.Н.* К вопросу о практическом значении теоретических исследований в уголовном праве: проблема причинности // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 13–15 квітня 2007 р.: У 2-х ч. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – Ч. 1. – С. 135.
- 76 Основы философии науки: Учебное пособие для аспирантов / Кохановский В.П. и др. – Изд. 2-е. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – С. 18.
- 77 *Ярмыш Н.Н.* Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). – Харьков: Право, 2003. – С. 339.
- 78 *Тихий В.П.* Уголовная ответственность за небрежное хранение огнестрельного оружия // Советская юстиция. – 1977. – № 13. – С. 26–27.
- 79 *Голик Ю.В.* Философия уголовного права: современная постановка проблемы // Вступительная статья к сборнику: Философия уголовного права. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 36.
- 80 *Баженов Л.Б.* Принцип детерминизма и законы сохранения // Современный детерминизм. Законы природы. – М.: Мысль, 1973. – С. 380.
- 81 *Тер-Акопов А.А.* Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. – М.: ЮРКНИГА, 2003. – С. 8–9.
- 82 *Филимонов В.Д.* Детерминирующие связи в системе элементов состава преступления // Государство и право. – 2005. – № 2. – С. 38; Фи-

- лимонов В.Д. Норма уголовного права. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 146.
- 83 Уголовное право России. Часть Общая: учеб. для вузов / Отв. ред. проф. Л.Л. Кругликов. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 161–178.
- 84 Музика А., Багіров С. Диференціація відповідальності за необережні злочини з урахуванням різновидів детермінаційних зв'язків // Право України. – 2004. – № 7. – С. 114–118.
- 85 Тимчук О.Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину: Автореф. дис... канд. юрид. наук // Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 13.
- 86 Там само. – С. 9.
- 87 Там само. – С. 10.
- 88 Там само. – С. 4.
- 89 Багіров С.Р. Причинний зв'язок у «транспортних» злочинах // Теорія і практика застосування чинного кримінального і кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах: Тези доп. наук.-практ. конф.: У 2-х ч. – Ч. I. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – С. 51–52.
- 90 Соктоев З.Б. Причинність в дорожно-транспортних преступлениях: уголовно-правовая характеристика: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Иркутский юридический институт Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – Красноярск, 2001. – 30 с.
- 91 Там само. – С. 16.
- 92 Там само. – С. 18.
- 93 Там само. – С. 27.
- 94 Там само. – С. 29.
- 95 Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутрішніх справ, 2004. – 380 с.
- 96 Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): Дис. ... докт. юрид. наук / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2005. – 543 с.; Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук / Київський національний університет внутрішніх справ, 2005. – 36 с.
- 97 Багіров С.Р. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2005. – С. 13.

- 98 Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутрішніх справ, 2004. – С. 129.
- 99 Там само. – С. 130.
- 100 Кудрявцев В.Н. Противоправное бездействие и причинная связь // Советское государство и право. – 1967. – № 5. – С. 29.
- 101 Баженов Л.Б. Принцип детерминизма и законы сохранения // Современный детерминизм. Законы природы. – М.: Мысль, 1973. – С. 376.
- 102 Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ИКД Зерцало-М, 2002. – С. 242.
- 103 Побегайло Э.Ф. Отзыв на диссертацию В.Б. Малинина «Причинная связь в уголовном праве: вопросы теории и практики» (СПб: Санкт-Петербургский университет МВД России, 1999. – 409 с.), представленную по специальности 12.00.08 (Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право) на соискание ученой степени доктора юридических наук // Уголовное право. – 2000. – № 1. – С. 118.
- 104 Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутрішніх справ, 2004. – С. 135.
- 105 Тарасов Н.Н. Методологические проблемы юридической науки. – Екатеринбург: Издательство Гуманитарного университета, 2001. – С. 165-166.
- 106 Кошелева А.Ю. Особенности причинной связи в составах преступлений, совершаемых путем бездействия: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Уральская государственная юридическая академия. – Екатеринбург, 2005. – С. 15.
- 107 Там само. – С. 24.
- 108 Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 232–239.
- 109 Кошелева А.Ю. Особенности причинной связи в составах преступлений, совершаемых путем бездействия: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Уральская государственная юридическая академия. – Екатеринбург, 2005. – 27 с.
- 110 Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 341–380.
- 111 Тер-Акопов А.А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. – М.: ЮРКНИГА, 2003. – 480 с.
- 112 Шевченко Є.В. Злочини з похідними наслідками у кримінальному праві: Дис. ... канд. юрид. наук / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – 2001. – С. 105–126; Шевченко Є.В. Злочини з похідними наслідками: Монографія. – Харків, 2005. – С. 98–124.

- 113 Борисов В.И. Причинная связь при преступном нарушении правил безопасности социалистического производства // Проблемы соц. законности: Респ. межвед. научн. сб./ ХарЮИ. – 1982. – Вып. 9. – С. 118-125; Музыка А.А., Багіров С.Р. Системный подход к оценке причинной связи в уголовном праве // Системность в уголовном праве / Материалы II Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 31 мая – 1 июня 2007 – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – С. 279–282.
- 114 Нерсисян В.А. Особенности установления причинной связи в составах преступлений, совершенных по неосторожности // Уголовное право. – 2000. – № 3. – С. 31–34.; Нерсисян В.А. Ответственность за неосторожные преступления. – СПб.: Издательство Юридический центр Пресс, 2002. – С. 157–166.
- 115 Див., наприклад: Романов Н.С. Вопросы исследования причинной связи судебной автотехнической экспертизой. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – 60 с; Романов М., Корчан М. Причинний зв'язок при порушенні технічних норм та його дослідження у кримінальному процесі // Право України. – 2000. – № 1. – С. 100–102.
- 116 Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – С. 145–158.
- 117 Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 185, 206.
- 118 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 5-е вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 163.
- 119 Прохоров В.С. Объективная сторона состава преступления // Курс советского уголовного права (Часть Общая). – Т. 1. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – С. 339, 340–354.
- 120 Толковый словарь живаго великорусскаго языка. Владиміра Даля. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Томъ третий. П.– С.-Петербургъ, Москва: Изданіе книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1882. – С. 459, 460.
- 121 Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред) та ін. – К.: Наукова думка, 1983.– Т. 4: Н–П / Уклад.: Р.В. Болдирев та ін.; Ред. тому: В.Т. Коломієць, В.Г. Скляренко. – 2004. – С. 583.
- 122 Російсько-український словник правничої мови. – Голов. ред. А.Ю. Кримський. – Київ, 1926. – С. 155.
- 123 Російсько-український словник. – Т. III. – О–П.– Гол. ред. С. Єфемов. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 547.
- 124 Русско-украинский словарь. – Изд. 2-е, испр. – Т. 2. – Н-приятъ. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1984. – С. 919.

- 125 Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки. – К.: Нукова думка, 1994. – С. 442.
- 126 Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 957.
- 127 Словник синонімів української мови: В 2 т. – Т. 2.– О–Я / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 451.
- 128 *Боброва Д.В.* Причинний зв'язок // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 5: П-С. – 2003. – С. 144; *Музика А.А., Багіров С.Р.* Причинний зв'язок // Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – С. 727–728.
- 129 Постанови: «Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинном, і стягнення безпідставно нажитого майна» від 31 березня 1989 р. № 3 (п. 6); «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» від 23 грудня 2005 р. № 14 (п. 3); Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 р. № 17 (п. 4) // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / За заг. ред. В.Т. Маляренка; Упорядник П.П. Пилипчук. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 408 с. Хоча, задля справедливості, треба зазначити: в іншому виданні текст наведеного положення останньої постанови містить поняття «причинний зв'язок» (див.: Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 1. – С. 9).